

Mutató névmások a grammatikalizációs ösvényen

1. Bevezetés. – Tanulmányom a magyar főnévi mutató névmások különböző morfológiai, szintaktikai szerkezetekben és pragmatikai környezetekben történő jelentés- vagy funkcióváltásával foglalkozik. A vizsgálat alapja az *az* mutató névmásból származó alakok, például *azért*, *azonban*, *annál*, *akkor*, *aztán*, *azután*, *annálfogva*, *akkoriban*, *akkorában* stb. poliszémiája. E szerteágazó lexémacsoportból ebben az írásban egyetlen forma, az *azért* fogja illusztrálni azt a nyelvi jelenséget, amely a többi *az-* tövet tartalmazó nyelvi egység jelentéseinek összefüggéseit is magyarázni képes. Ez a magyarázó erő a grammatikalizáció.

A grammatikalizáció szemlélhető mind szinkrón, mind diakrón nézőpontból (HOPPER–TRAUGOTT 2003: 2, DÉR 2008: 12). Vizsgálatom a kétféle megközelítést oly módon kívánta egyesíteni, hogy egy szinkrón (a korpusz adottságainál fogva kb. 200 éves időtávot átfogó) metszetben használt névmási elemek és szerkezetek jelentései, funkciói közötti kapcsolatok magyarázatához felhasználtam a grammatikalizációs kutatások, valamint a történeti nyelvészet eredményeit. Az egy-egy névmási vagy névmási eredetű formával, szerkezettel összetartozó, jelenleg is meglévő funkciókat a lehetséges grammatikalizációs ösvényeken (BYBEE et. al. 1994: 11) igyekeztem elhelyezni. Célom az volt, hogy ne csak egy-két elszigetelt nyelvi egységen „teszteljem” a grammatikalizáció-elmélet megállapításait, hanem egy formailag és szemantikailag is összefüggő szócsoporthoz tartozó tagjain, a főnévi mutató névmások legtágabb értelemben vett paradigmatis alakjain és ezek grammatikalizálódott fejleményein. A vizsgálat korpusza a magyar nyelv nagyszótárának adatbázisát képező Magyar Történeti Szövegtár és az ezt kiegészítő archivális cédulagyűjtemény és CD-tár volt. Mindezeket a későbbiekben beszélt nyelvi korpuszokkal szeretném bővíteni.

Az adatok elemzésének első feltűnő eredménye az volt, hogy a mutató névmásoknak – meghatározott szintaktikai környezetben és beszédhelyzetekben – kialakultak olyan jelentései, amelyek a mutató névmási eredetre már csak felszíni formájukban emlékeztetnek, jelentésük pedig sajátos diskurzusfeltételek között értelmezhető. A vizsgálat középpontjában épp ezeknek a funkcióknak a leírása és magyarázata áll. Bár a magyar grammatikalizációkutatásban évek óta jelen van általánosságban a pragmatikai jelentések iránti érdeklődés, a mutató névmásokra jellemző sajátos grammatikalizációs folyamatok leírása empirikus újdonsággal mindenképp szolgál.

A tanulmány két nagy szerkezeti egységre tagolódik. Az első, elméleti részben először a mutató névmások grammatikalizációs szempontú vizsgálatát indokolom, azután a grammatikalizáció általános, majd a mutató névmásokra nézve speciális ismérveit foglalom össze, nyilvánvalóvá téve a vizsgálat funkcióközpontú szemléletét. Ezt követően az *azért* egy lehetséges grammatikalizációs ösvényét mutatom be, amelyet egyfelől a TRAUGOTT (1982, 2003) által megállapított általános jelentésváltozási irány – propozíció (>

textuális) > expresszív jelentés –, másfelől a grammatikalizációs út mutató névmásokra alkalmazott mintája – exoforikus deixis > endoforikus utalás > grammatikai funkciók (DIESEL 1999) – határoz meg.

2. A mutató névmások pragmatikai természete. – A poliszémia és a grammatikalizáció összefüggésének megfigyelésére azért mutató névmásokat választottam, mert egy olyan szóosztályt képviselnek, amelynek elemei lexikális-szófaji jellemzőiknél fogva eleve alkalmasak arra, hogy grammatikalizáció forráselemei legyenek. (Megjegyzendő, hogy nemcsak forráselemei a grammatikalizációnak, hanem eredményei is, lásd DIESEL 1999: 150–3). Univerzálisan igaz ugyanis, hogy olyan nyelvi egységek grammatizálódnak, amelyek gyakori használatúak (BYBEE 2003: 602–5) és általánosabb jelentésűek (BYBEE et. al. 1994: 11), mint a legtöbb lexikális elem. A mutató névmás állandó, kontextustól független jelentése nagyon általános, sematikusan konceptualizálható, jelölete különböző lehet az egyes előfordulásokban. A vagy nyelven belüli, vagy nyelven kívüli kontextustól függő, nem megnevező és nem leíró, hanem utaló jelölés miatt lehet beszélni e névmások referenciális értelmezhetőségéről – amely pragmatikai keretben történik (LACZKÓ 2006: 72–3). Épp ezért követem elemzésemben azt a grammatikalizáció-felfogást, amely a változás pragmatikai tényezőjét hangsúlyozza. TRAUGOTT a grammatika fogalmát a pragmatikára is kiterjeszti, és a grammatikalizációs folyamat motorjának azt a szemantikai-pragmatikai változást látja, amelynek során a grammatikalizálódó egység egy vagy több konkrét jelentésjegye elhalványul, esetleg eltűnik, ugyanakkor elvontabb jelentésösszetevők keletkeznek vagy új pragmatikai funkció(k) alakul(nak) ki (HOPPER–TRAUGOTT 2003: 94–8, TRAUGOTT 1995, 2003: 631–6, lásd még BYBEE 2003: 618–9). A grammatikalizáció tehát nem egyenlő a grammatikalizációval; annak csak egy változata vagy szakasza. A számomra érdekes kérdés az volt, hogy milyen új pragmatikai funkciói alakulnak ki olyan nyelvi jeleknek, amelyek jelentésében eleve pragmatikai tényezőkkel kell számolni, illetve hogyan történik a szemantikai általánosulás, ha eleve általános a jelentésük.

3. A grammatikalizáció általános jellemzői. – A következőkben röviden ismertetem azt a grammatikalizáció-felfogást, amelyet a névmási jelentések tanulmányozásánál alkalmaztam, és amely előtérbe állítja a folyamat pragmatikai oldalát. BYBEE et. al. 1994, TRAUGOTT 1995, 2003, HASPELMATH 1999, BYBEE 2003, HOPPER–TRAUGOTT 2003 és DÉR 2008 alapján a grammatikalizáció ismérvei a következőkben foglalhatók össze. A grammatikalizáció olyan nyelvváltozás, amelynek során egy nyelvi egység megszorított morfoszintaktikai vagy szintaktikai szerkezetben, illetve meghatározott pragmatikai környezetben a lexikális–funkcionális kontinuum mentén a funkcionális pólus felé mozdul el (HASPELMATH 1999: 1045). Lexikális elem grammatikai (pragmatikai) funkciójú elem lesz, illetve már grammatikalizálódott elem még grammatikai (pragmatikai) funkciót vesz fel (TRAUGOTT 1995: 15, 2003: 645, HOPPER–TRAUGOTT 2003: 18, DÉR 2008: 117). A folyamat egymás-

sal összefüggő szemantikai-pragmatikai és formai-szerkezeti (morfoszintaktikai, morfofonológiai) mechanizmusok összességében jelentkezik (HOPPER–TRAUGOTT 2003). A változást a nyelvi elem adott kontextusban való gyakori ismétlődése váltja ki, ami szemantikai erejének csökkenéséhez vezet (BYBEE 2003: 603–4, HOPPER–TRAUGOTT 2003: 126–8, TRAUGOTT 2003: 644). Félrevezető azonban ezt a módosulást jelentésvesztésnek, deszemantizációnak (LEHMANN 2002: 112–3) nevezni, hiszen olyan szemantikai általánosulás megy végbe, amelyet az általam követett felfogások szerint pragmatikai erősödés egyenlít ki.

A pragmatikai változás mögött az inferencia művelete áll. Az inferencia az a pragmatikai következtetés, amelynek során az implikaturák egy olyan nyelvi (szöveges) vagy nyelvhasználati (szituációs) kontextusban, amelyben a kérdéses nyelvi elem gyakran megjelenik, annak jelentéséhez mintegy hozzájönnek, illetve új jelentésként hozzáadódnak korábbi jelentéseihez. Ezt nevezzük az implikaturák konvencionalizálódásának (HOPPER–TRAUGOTT 2003: 78–84). A funkcióváltozást kísérő formai-szerkezeti változások közül az újraelemzés, illetve újraértelmezés a legjellemzőbb (BYBEE 2003: 617–8) (például *azonban*: összetett morféma > egyszerű morféma), valamint az ezzel szorosan összefüggő, bár nem kötelező morfofonológiai összeolvadás (i. m. 615–7) (például *az ki > a' ki > aki*); ezenkívül a változás fonológiai redukcióval is járhat (például *az után > azután > aztán*). A grammatikalizációban kategóriaváltás is zajlik – vagy legalábbis elmozdulás az eredetitől eltérő szófaji érték vagy nyelvtani szerep felé. A folyamat egyirányú (HASPELMATH 2002, HOPPER–TRAUGOTT 2003: 99–139), vagyis – más-más elmélet fogalmait használva – alapszófajú szavak elindulhatnak a viszonszóvá válás útján, lexikális kategóriákból létrejöhetnek funkcionális kategóriák, szabad morfémákból kötött morfémák. Ellentétes irányú változásokra jelenlegi tudásunk szerint csak nagyon kevés, kivételes példa van.

Az egyirányúság a nyelvi rendszer minden szintjén, a grammatikalizációban egymással interakcióban levő mechanizmusok mindegyikére érvényes. A grammatikalizáció szemantikai-pragmatikai oldalára nézve az egyirányúsági elv a szemantikai általánosulást ellensúlyozó pragmatikai erősödésben jelentkezik, és meghatározza a jelentések egymáshoz való viszonyát. TRAUGOTT ezt a következő fejlődési sorban ábrázolja: *propozíciós jelentés (> textuális jelentés) > expresszív jelentés* (TRAUGOTT 1982: 256, idézi TRAUGOTT 2003: 633).

A jelentésváltozás nem feltétlenül megy végig egyesével a stációkon. Egyrészt megállhat valamely textuális jelentésnél, másrészt expresszív jelentés kialakulásához – ahogy arra a középső szakasz opcionálitása utal – nem szükséges közbülső textuális állomás. *Propozíciós*, azaz olyan jelentés, amely a mondat igazságfeltételeire hat, közvetlenül átmehet expresszív, attitűdjelölő jelentésbe. A lényeg a jelentésváltozás iránya: ez a hárompilléres séma ugyanis megfelel a grammatikalizációt definiáló grammatikaivá (grammatikaibbá) és (ezen belüli) pragmatikaivá (pragmatikaibbá) válás folyamatával. Grammatikaivá tehet egy nyelvi egységet például olyan textuális jelentés, amely szöveggrammatikai funkció kialakulásából adódik; ilyenkor a nyelvi egység konnektív (kapcsoló) vagy kohéziós (összetartó) szerepet tölt be: utal valamely előző vagy következő nyelvi egységre, illetve a mondaton belüli vagy mondatok közötti grammatikai vagy

logikai kapcsolatot jelzi, például ok-okozati, feltételes vagy időviszonyt. Ugyanakkor a textuális jelentés már a pragmatikaivá válással kapcsolódik össze, ha a változásban lévő egység diskurzusszinten tölt be hasonló konnektív vagy kohéziós szerepet: a diskurzusjelölők kialakulása ilyen folyamat eredménye (TRAUGOTT 1995, DÉR 2005: 251–3). Akár a textuális jelentésen túl, akár anélkül is – de nem szükségszerűen – gazdagodhat egy nyelvi jel pragmatikai funkcióval úgynevezett szubjektifikáció révén, amelynek során a beszélői szempont integrálódik az adott elem, szerkezet jelentésébe. A grammatikalizáció ezen fázisában a kifejezés a beszélőnek a beszédesemény valamely összetevőjéhez való viszonyulását kódolja.

Elemzésemben ezt az általános változási tendenciát tükrözve lesznek megjelenítve a mutató névmásokból kifejlődő diskurzus- és attitűdjelölő funkciók a grammatikalizációs ösvény részeiként.

A grammatikalizáció meghatározásában lényeges elem a folyamatosság és a fokozatosság. A változásban nincsenek nagy ugrások, a jelentések egymásra épülnek, egymásba kapcsolódnak, mint a láncszemek (*grammaticalization chain*, HEINE 2003: 589), és kontinuumot alkotnak (*grammaticalization cline*, HOPPER–TRAUGOTT 2003: 6–7). A folyamaton belül vannak kikristályosodó csomópontok, amelyek a grammatikalizációs ösvény (*grammaticalization path*, BYBEE et. al. 1994: 14) „pihenőhelyei”-ként rajzolódnak ki, de a folyamatosság természetéből adódóan nagyon sok az átmeneti jelenség.

Az átmenetiség legszembetűnőbb megnyilvánulása, hogy nem lehet a grammatikalizálódó elemet az ösvény bizonyos pontjain besorolni egy szóosztályba sem. A kognitív tudományokban sokszor hivatkozott prototípuselvel azonban teljesen összeegyeztethető, ha ugyanazon nyelvi egység bizonyos tulajdonságaival egyik, más tulajdonságaival másik szóosztályba tartozik (vö. HASPELMATH 2001). A folyamatosság és fokozatosság másik velejárója az átmenetiségen kívül a folytonosság vagy rétegződés, ami azt jelenti, hogy az ösvényen haladó grammatikalizálódó elem új jelentései nem hirtelen váltják fel a régit, hanem a jelentések együtt léteznek, s ez okozza a vizsgált elem többjelentésűségét (BYBEE et. al. 1994: 17–8, 21–2, HOPPER–TRAUGOTT 2003: 124–6, LADÁNYI 2007: 184). Sok esetben csak a szinkrón poliszémiából következtethető ki egy nyelvi egység, szerkezet grammatikalizációs útja.

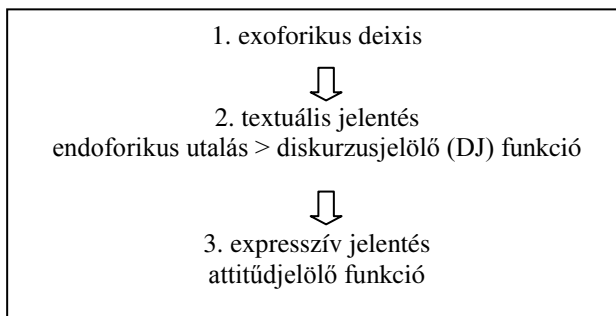
4. Demonstratív elemek grammatikalizációja. – A mutató névmások eredendően pragmatikai természetéről már volt szó; a grammatikalizációs folyamat leírását is érdemes a mutató névmások – illetve tágabban a deiktikus elemek – funkcionális megközelítésével kezdeni (DIESSEL 1999: 93–114, LACZKÓ 2006: 72–95, 2008). DIESSEL a demonstratívumok (*demonstratives*, azaz rámutatást kifejező nyelvi egységek, amelyeknek az ő elemzésében egy fajtája a főnévi mutató névmások: *demonstrative pronouns*) két alapvető funkcióját különíti el a névmás referensének a diskurzushoz viszonyított megjelenésétől függően. *Exo*foraként megjelenő demonstratív elem referenciális értelmezése a „külső”, szituációs kontextus,

endoforikus demonstratívumé pedig elsősorban a „belső”, nyelvi kontextus segítségével történik. Az exoforikusan használt mutató névmások a szövegen kívüli világ valamely entitására (személyre, tárgyra, idő- vagy térbeli viszonyokra) utalnak. Ez a nyelven kívüli referencialitás, a hallgató figyelmének a beszédszituáció valamely nem nyelvi elemére való irányítása a mutató névmások alapvető funkciója, amelyből a demonstratívumokra jellemző deiktikus kontraszt is levezethető. A veláris-palatális fonológiai kettősség ugyanis a deiktikus központhoz – általában a beszélői nézőponthoz – viszonyított közelség-távolság jelentésjeggyel korrelál (LACZKÓ 2006 és 2008 némiképp eltérően rendszerezi a névmási használatokat; más szempontok alapján adja meg a mutató névmások szempontjából releváns két fő funkciót: ezek a deixis és a koreferencia).

Ez az elemi funkció a grammatikalizáció kiindulópontja. DIESEL szerint a demonstratív elemek grammatikalizációs folyamatai egy olyan ívet írnak le, amelynek kiindulópontján az exoforikus deiktikumok állnak a nyelven kívüli világ valamely entitására történő utalással, a másik szélső ponton pedig azok a nyelvi elemek, amelyek az éppen zajló diskurzus nyelvi anyagának szöveggé való szerveződésében vesznek részt (például egyeztetés, határozottság jelölése, konnekció), tehát grammatikai funkcióval bírnak (DIESEL 1999: 113). A köztes állapotok az endoforikus használatok, amelyekben az exoforától „örökölt” deiktikus funkció még megvan, a rámutató művelet azonban már az aktuális diskurzus valamely nyelvi entitására irányul. Ezt a koncepciót TRAUGOTT alapján kiegészítem azzal, hogy a DIESEL szóhasználata szerinti grammatikai funkciók nem feltétlenül a folyamat végét jelzik, hanem azok után vagy helyett diskurzusjelölő és – szubjektifikáció eredményeképpen – expresszív funkciók is kialakulhatnak. A TRAUGOTT-féle jelentésváltozási tendencia viszont DIESEL alapján konkretizálható a mutató névmásokra, így a következő fejlődési sort feltételezem:

1. ábra

Szemantikai-pragmatikai változás a mutató névmások grammatikalizációjában

A terminusok látszólag heterogének, mégsem látom ellentmondásosnak a két változásminta összevonását. A textuális jelentés az én javaslatomban abban a tág értelemben foglalhatja magában az endoforikus és a diskurzusjelölő funkciókat, hogy az ebben a fázisban működő elemek, szerkezetek a nyelvi anyag szöveggé szerveződését szolgálják, akár mondaton belüli, akár tagmondatok vagy mondatok közötti, vagy akár diskurzusszegmensek közötti viszonyok kialakításáról van szó. A későbbi kutatás talán új megnevezéseket fog eredményezni, egyelőre azonban ezek alapján strukturálok az eddig megvizsgált mutató névmások grammatikalizációs ösvényét.

5. Egy mutató névmási alak grammatikalizációja. – A tanulmány második felében a mutató névmási eredetű *azért* forma lehetséges grammatikalizációs ösvényét vázoló fel. Az állomásokat elsősorban a funkció, a névmási eredetű elem és az azt tartalmazó szerkezetek különböző használati jelölök ki, de minden esetben törekedtem a szemantikai-pragmatikai és a formai-szerkezeti jellemzők együttes elemzésére.

A) Exoforikus deixis

(1) *Azt/Ezt/Azokat/Ezeket kérem. Azért/Ezért/Azokért/Ezekért jöttem.* (+ rámutató gesztus)

(2) *Rajta leszek én-is, hogy meg-szolgálhassan [sic!] fáradságát. (Jön a Fegyverneki) – De Kitsoda a z amott?* (Tömörkény István, 1789)

A mutató névmás ősi, térleképező funkciója az (1–2)-ben is megfigyelhető módon így foglalható össze: a 'közeleli'-'távolí' jelentésjegy (melynek kifejező-eszköze a magas, illetve mély hangrendűség) segítségével elsősorban irányt jelöl, a beszélői nézőpontot inherensen tartalmazza és a deiktikus funkciót általában valamilyen nonverbális eszköz (gesztus, tekintet, elhelyezkedés) erősíti meg (DIESEL 1999: 94, LACZKÓ 2008: 322). Ezenkívül a főnévi mutató névmás mindkét változatának 'élettelen' szemantikai jegyéből következik, hogy a referens prototipikusan tárgy; az absztraktabbá válás eredményeképp azonban élőlényt, esetleg személyt is jelölhetnek.

Ebben az alapfunkcióban a szintaktikai és morfológiai szerkezetek, amelyekben a főnévi mutató névmás részt vesz, transzparensnek: a névmás és a főnévi toldalékok (amelyek közül csak egy az *-ért*) jelentéséből kompozicionálisan áll elő az összetett morféma jelentése, és az ilyen toldalékkal ellátott főnevekhez hasonló szintaktikai disztribúcióval rendelkezik.

Olyan beszédhelyzetekben, amelyekben pusztán a névmás használata nem volt elég ahhoz, hogy a hallgató azonosítsa a névmás jelölését, a beszélő a referenciát valamilyen megnevező szerepű főnévvel vagy főnévi kifejezéssel egyértelműsítette. Az önálló névmási használat mellett így alakult ki egy másik sajátos szintaktikai szerkezet, az úgynevezett kifejtő névmási forma (4), mégpedig egy köztes értelmező szerkezeti stádiumon keresztül, hangsúlyeltolódással (3) (LACZKÓ 2006: 78):

- (3) *Azért/Ezért, a könyvért jöttem.* (+ rámutató gesztus)
 (4) *Azért/Ezért a könyvért jöttem.* (+ rámutató gesztus)

Figyelemre méltó, hogy a kijelölő jelzői szerepben álló névmás olyan szerkezetre vezethető vissza, amelyben a névmás és a konceptuális jelentésű főnév vagy főnévi kifejezés referense azonos, ebből a szempontból ez a használat érintkezik a következőkben látható koreferencia jelenségével.

B) Endoforikus utalás₁: anafora

Az exoforikus deixis volt a kiindulópont, a továbbiakban egyre absztraktabb funkciók alakulnak ki. A grammatikalizációs ösvény következő állomásán az ana-, illetve kataforikus használat áll, ez DIESSEL endoforikus gyűjtőkategóriájába tartozik.

- (5) *Péter ígért nekem egy könyvet/könyveket. Azt/Azokat szeretném most elvinni. / Azért/azokért mentem el hozzá.*
 (6) *Mit ér nekünk oly haza, hol nincs egyéb részünk, mint azon kötelesség, hogy a z é r t vért ontsunk?* (Bölcsesség gyöngyei, 1846)
 (7) – *Kend János mester a csizmadia ugy-e? kérdé tőle a gazdag ur. – Igen is, szolgálatjára, nagyságos uram: parancsol egy pár fénymázás topánkát? – Nem a z é r t jöttem.* (Vasárnapi Újság, 1856)

Ebben a stádiumban a mutató névmásnak már a közlés ad tartalmat, vagyis attól függően, hogy a nyelvi természetű (ez esetben főnévi értékű) referens előtte vagy mögötte áll, a névmás anafora, illetve katafora lehet. A deiktikus kontraszt funkciótlanná válásának (egyfajta szemantikai általánosulásnak) jele, hogy míg a palatális változat mind előreutaló (katafora), mind visszautaló (anafora) típusú is lehet, a veláris változat szinte kizárólagosan megelőző (antecedens) kifejezéssel létesít ilyen forikus kapcsolatot, például *egy könyvet – azt, azért / könyveket – azokat, azokért* (5); *haza – azért* (6); *egy pár fénymázás topánkát – azért* (7).

C) Endoforikus utalás₂: diskurzusedixis

Az endoforikus utaláson belül az elvontabbá válást illusztrálja az a változás, amely a referens természetének átalakulásával függ össze: tárgyra, dologra, személyre való utalás helyett a névmás egy diskurzusrészlettel – proposícióval, esetleg beszédaktussal – áll referenciális viszonyban. DIESSEL ezt a használatot nevezi *diskurzusedixis* nek.

- (8) *Lock is így járt sokszor, a z é r t vólt szomorú* (Barcsay Ábrahám, 1772)
 (9) *Csak éppen valamit mondani, a z é r t jöttem, aztán most minden ajtó be van csukva...* (Thury Zoltán, 1908)
 (10) *Én magával akarok beszélni. A z é r t vagyok itt.* (Bereményi Géza, 1978)

Az előbbi (1–7) használatokban a referens főnévi minőségének megfelelően a mutató névmás is főnévként értelmeződött, mégpedig az *azért* alakban olyan toldalékos főnévként, amelynek a mondatban betöltött határozói szerepet az *-ért* jelentése és az ige osztja ki. A referenciális viszonyok átalakulása miatt viszont – mivel a névmás már egy proposíció értékű nyelvi egységre utal – a névmási kifejezés 'tárgy' szemantikai jegye eltűnik, és az eredetileg az *-ért* toldalék által hozott ok-okozati jelentést az egész alak együttesen fejezi ki. Tehát ezen a szakaszon történik – vagy legalábbis kezdődik – meg a felszíni formában nyomot nem hagyó – épp ezért nehezen detektálható – újraelemzés. Az összetett morféma egyszerű morfémává válik, ragos főnévből határozószó lesz.

D) Endoforikus utalás₃: utalószó

Az endoforikus utalás sajátos grammatikalizálódott fejleménye az utalószói szerep (LACZKÓ 2006: 31, 90–2):

Forikus funkcióból:

(11) *Azért (a könyvért) jöttem, amit Péter ígért.*

(12) *ha magasan tartaná a mércét [ti. a felsőoktatási rendszer], [...] annak is nekigyürkőzne a továbbtanulni akaró, s aki nem, az ért nem is kár* (Beke Kata, 1998)

Diskurzuseixisből:

(13) *Fejérnek nevezetik [ti. a szeder egyik fajtája] azért, mivel a' levelének színe világos zöldebb* (Pulszky Károly, 1783)

(14) *Mivel ez a mi meggyőződésünk, azért Csengery Antal-lal teljesen egyetértünk* (Vámbéry Ármin, 1882)

(15) *Mit kell csinálnom azért, hogy szebb legyek?* (Németh László, 1956)

(16) *azért nem írok ezután, hogy az olvasónak is hiányozzon valami* (Tandori Dezső, 1977)

(17) *Miért kellene hát a döntést előnyben részesítenünk a cselekvéssel szemben? A válasz egyszerű: azért, mert a döntés biztosítja az egyéni cselekvés autonómiáját.* (Orthmayr Imre, 1997)

Az anafora és a diskurzuseixis egy sajátos szintaktikai funkcióvá grammatikalizálódott: olyan konnexiós eszközzé vált, amely alárendelő összetett mondat főmondatában utalószóként a mellékmondat kötőszavával együtt a két tagmondat közötti összetartozást jelzi. Az anaforából kialakult utalószó (11–12) a vonatkozó összetett mondat mellékmondata élén álló vonatkozó névmással, a diskurzuseixisből kialakult utalószó (13–17) pedig a *mert*, *mivel*, illetve *hogy* kötőszókkal bevezetett tagmondattal van (ko)referenciális viszonyban. Az alárendelői viszony bizonyítéka, hogy a mellékmondat a főmondat elé vihető. Annak ellenére, hogy a főmondat-mellékmondat sorrendben (11, 13, 15, 16, 17) olyan utalási irány áll elő, amelyben az előző grammatikalizációs szakaszban szinte csak magas hangrendű névmás áll (mint katafora), nem fordul elő (a jelen

szinkroniában) palatális hangrendű utalószó. Az utalószó funkcióra a mély hangrendű névmás kötődött le (LACZKÓ 2006: 61).

E) Endoforikus funkció > diskurzusjelölő

(18) *a paraszt Aszszonyok tudjuk miképpen szokták az idegen nyelveket tanulni. A z é r t akkor fog a Magyar nyelv Hazánkból ki halni, mikor a Magyar paraszt Aszszonyok Deakúl, Görögül, Frantziáúul vagy Németül fognak tanulni* (Bessenyei György, 1778)

(19) *Halhatatlan: a z é r t a haláltól nem fél* (Göböl Gáspár, 1789)

A változást a magyar nyelvtörténeti szakirodalom szerint egy speciális szintaktikai környezetben való gyakori előfordulás motiválta: fordított, vagyis ok-okozat (mellék-főmondat) sorrendű okhatározói alárendelő összetett mondat (lásd 14) főmondatában álló utalószó – hangsúlyvesztés és a határozói jelentésszegyhalványodása következtében – konnektív funkciót vett fel (vö. HAADER 2003: 558). A másik lehetséges kialakulási bázis a hangsúlyos diskurzusdeiktikum, amelyből két divergáló ösvényen alakult ki az utalószó és a hangsúlytalan diskurzusjelölő használat. A szemantikai általánosulás abban jelentkezik, hogy az *azért* elem okhatározó mondatrészi szerepe eltűnt, és diskurzusszegmensek közötti kapcsolatot jelöl. A hangsúlytalanodás egyik formai kritériuma pedig az, hogy – az előző használatokkal ellentétben – nem állhat fókusz pozícióban (nem vált ki fordított igekötő-ige sorrendet, nem tagadható).

Ez a diskurzusjelölő funkció az *azért* grammatikalizációs ösvényén nem különíthető el világosan az előző használatoktól, a jelen nyelvhasználatból pedig teljesen hiányzik. Viszont úgy tűnik, ezen az állomáson a két változat (palatálisveláris) grammatikalizációs ösvénye újra találkozik. Az *ezért* – egyébként sokkal gyakoribb – konnektívum használata azonban szükségszerűen csak a diskurzusdeiktisből alakulhatott ki, hiszen az utalószó szerepben ő nem vesz részt. Ezt az is bizonyítja, hogy az ok-okozati jelentés kifejezésére kötőszó mellett is állt (21), de mivel kötőszó nélküli mondatokban is megjelent (20, 22, 23), idővel – az *azérthez* hasonlóan hangsúlyvesztés és a határozói minőség elhalványodása következtében – tagmondatok, illetve mondatok közötti kapcsolóelemmé értékelődött át:

(20) [A bervéng] *télben zölden meg-marad, ezért Télizöldnek-is helyessen neveztetik.* (Csapó József, 1775)

(21) *Vallásos tiszteletök' tárgya Herkules volt, kinek pompás temploma Tyrusban épült 's ezért tyrusi Herkulesnek nevezék* (Palkovics Antal, 1845)

(22) *a legelés ideje néha még az ilyen gazdaságokban is várakozásul alul üthet ki, ezért mindig okosabb, valamivel kevesebb marhát tartani, mint mennyit a gazdaság lehetőleg kitáplálhat* (Benkő Dániel, 1856)

(23) *a feminizmus egyes irányzatai sok tekintetben eltérnek egymástól, ezért először az általam használt értelmezési rendszert néhány osztályozási dimenzió mentén helyezem el* (Morell Ildikó, 1997)

A grammatikalizációs ösvény eddig az állomásig hagyományosnak mondható. A következő grammatikalizációs fejlemények nem lineárisan, egymás után alakultak ki egymásból. Egymáshoz való viszonyuk kétféleképpen képzelhető el: 1) a poliszémiáfelfogás szerint mindegyikük a határozói szerepű utalószó állapotról fejlődött ki, mintegy elágazásosan. 2) minden különböző szerkezet, még ha azonos is bennük valamely elem, új és új grammatikalizációs ösvényeket indít el (BYBEE et. al. 1994).

F) Expresszív jelentés₁

Endoforikus utalás + expresszív jelentés:

(24) *azért is jobban esik Margitot mondani, mert mindenki Margónak hívja* (Szép Ernő, 1920)

Expresszív jelentés:

(25) *De a mi hősrünket csak megacélozza a küzdelem és a becsmérés: „Azért is megmutatom, hogy nem vagyok a legutolsó.”* (Mikszáth Kálmán, 1884)

(26) *Már tudtál kéreznedni, de azért se kéreznédél.* (Nemes György, 1967)

(27) *Föl is ébresztett a vezető bennünket, hogy készen legyünk, nehogy elaludjunk. Én azért is aludtam.* (Géczi János, 1982)

Expresszív jelentés mindig meghatározott pragmatikai feltételekkel alakul ki. (24) illusztrálja az átmeneti állapotot: szabályos okhatározói endoforikus szerkezetet tartalmaz, de már implikál egyfajta dacot, ellenszegülést a beszélő részéről, hiszen az okként megfogalmazott körülménnyel szembeni viselkedést kifejező propozícióban jelenik meg utalószóként. Ez az ellenkező viselkedést kiváltó ok (25)-ben a küzdelem és a becsmérés, (26)-ban az a külső körülmény, hogy a szereplő, akinek a helyébe képzeletben magát a beszélő, már tudott *kéreznedni*, (27)-ben pedig az a külső elvárás, hogy nem szabad elaludni. Ehhez a használathoz szintaktikai kötöttség járul: az *azért* csak az *is* vagy *se* partikulákkal együtt, gyakran a *csak* után töltheti be a jelzett funkciót, valamint sajátos prozódiai minta tartozik a szerkezethez. Ez a jelenség megerősíti azt a grammatikalizációs elvet, hogy egy adott elem nem önmagában, hanem egy olyan szerkezet (a szerkezetet jelenleg a legtágabb értelemben véve) részeként grammatikalizálódik, amelyben gyakran előfordul (BYBEE et. al. 1994: 11, DIESSEL 1999: 7, LEHMANN 2002: 22–66, LADÁNYI 2007: 199–200). Az attitűdjelölő funkció tehát abból származik, hogy a beszélő a (*csak*) *azért is*, illetve (*csak*) *azért sem* egységgel a szövegvilág valamely elemére, a valóság valamely körülményére irányuló indulatos ellenkezését, ellenszegülését fejezi ki.

G) Expresszív jelentés₂

Endofora + expresszív jelentés:

(28) – *Hát mi a szándékod ezzel a gyermekkel, te Zsófi? béresnek adod vagy kocsisnak? – Annak nem adom, felelt az anyja; ha már apja mesterember volt, legyen ő is az, úgy gondolom. – Hisz épen a z é r t mondom, szólt a kovács, magamnak is ez a szándéka!* (Petőfi Sándor, 1847)

Elliptikus endoforikus szerkezet + expresszív jelentés

(29) *Hrabóczyné : Szörnyűség! Micsoda rossz példa ez a többi férjeknek! Dániel, talán neked is vannak már előttem titkaid? Dániel (ijedten.) : Isten megmenten kincsem! Hrabóczyné : A z é r t mondom...!* (Csiky Gergely, 1886)

(30)) – *Kocsi tetszik? – kérdezte egy ácsorgó, ki összefont karokkal állott valami jelző-pózna mellett. – Nem, köszönöm, – felelt az utas. Szép, síma hangja volt, olyan mélyről, tán éppen a szívéből csengő. – Na a z é r t... – Szólt valamit, barátom? – Mert nincs, – felelt amaz.* (Szabóné Nogáll Janka, 1899)

Expresszív jelentés:

(31) *A káplár – már indulóban – visszaszólt. – Alszol, hé? Mindjárt felébrsztelek! – Igenis, nem alszom. – A z é r t!* (Török Sándor, 1934)

(32) *Őrmester : Kérem, én ezt nem értem... a legnagyobb... Ezredes : Őrmester, megvigasztalja, ha azt mondom, hogy én sem? Őrmester : Igenis, Ezredes úr. Ezredes : Akkor vigasztalódjék. Megértette? Őrmester : Igenis, Ezredes úr! Ezredes : Hát a z é r t.* (Göncz Árpád, 1968)

(28–32) ugyancsak azt illusztrálja, hogy adott pragmatikai környezetben a beszélői nézőpont integrálódott egy nyelvi egység jelentésébe: az *azért* elem önálló megnyilatkozás lehet, és a beszélő jóváhagyását, helyeslését fejezi ki a hallgató előző megnyilvánulására vonatkozóan. (29–32)-ben tehát ismét ellipszist feltételezek: az *azért* elem egy endoforikus szerkezetből, amely vagy diskurzusdeixis, vagy utalósós szerkezet, például (*Éppen*) *azért mondom, kérdezem, (mert) én is így gondoltam / így tartom jónak*, mondást jelentő igei alaptag mellől önállósult úgy, hogy elmaradt vagy az igei alaptag (30), vagy az ok explicit kifejezése (29), vagy mindkettő (31–32). (28) még a teljes kiindulási szerkezetet tartalmazza ugyanolyan beszédszituációban, mint a kihagyásos példák (29–32). Mind a mondást jelentő ige (*épen azért mondom*), mind a hangsúlyos pozícióban álló névmással endoforikus kapcsolatban álló diskurzusrészlet (*[mert] magamnak is ez a szándéka*) explicit módon van kifejezve. (29)-ben az ok-okozati reláció nem-névmási része hiányzik, de az ilyen pragmatikai környezetben való gyakori előfordulás miatt odaérthető: *A z é r t mondom, [mert én is így gondoltam]!* (30)-ban pedig a beszélő kettészakadt, de a hallgatói közbeszólást figyelmen kívül hagyva összeállítható összetett mondata (*Na azért... Mert nincs [ti. kocsi])* kiegészíthető egy igei állítmánnyal és hozzátartozik az előzőhöz hasonló implikátúra is: *Na azért [kérdzem], mert nincs [kocsi],[tehát jól teszi az utas, hogy nem tart rá igényt]*. Mindkét példában az elliptikus forma jelentésé-

hez hozzátartozik már a (28)-ban megjelenő beszélői attitűd, de ugyanezt képes kifejezni az a minimálisra redukálódott szerkezet is (31–32), amelyben az *azért* már legfeljebb csak nem propozíciós jelentésű elemekkel (pl. *na, hát, no*) fordul elő, ugyanakkor sajátos hangsúly és intonációs minta kötődött hozzá. Diskurzus-pragmatikai szempontból a mondatként elhangzó *azért* nem más, mint egy A szereplő válasza B-nek egy A kérdésre adott olyan válaszára, amelyet A elvárt.

6. Következtetés. – Vizsgálatom a mutató névmási forrásból kiinduló grammatikalizációs folyamatok sajátosságaira hívja fel a figyelmet. Az *azért* és a most nem bemutatott *akkor, annál, aztán, azután* elemek használatának elemzése alapján az alábbi következtetéseket vonom le: 1) A magyar főnévi mutató névmások grammatikalizációja a demonstratívumokra jellemző alapfunkción végighaladva a diskurzusjelölők csoportját jelentős mértékben gazdagítja. 2) Olyan expresszív jelentések tapadhatnak a névmási elemekhez, szerkezetekhez, amelyek valamilyen kihagyásos szerkezetből keletkeztek.

A kitűzött feladatok közé tartozik a magas-mély párok közös kiindulópontból induló, de a folyamat során valahol szétváló grammatikalizációjának együttes vizsgálata, illetve minél több mutató névmási forma, szerkezet és funkció hasonló szempontú elemzése.

Forrás

MTSz. = Magyar Történeti Szövegtár <http://www.nytud.hu/hhc/>. [Utolsó megnyitás: 2011. 10. 04.]

A hivatkozott irodalom

- BYBEE, JOAN 2003. Mechanisms of Change in Grammaticalization. The Role of Frequency. In: JOSEPH–JANDA eds. 2003: 602–23.
- BYBEE, JOAN – PAGLUICA, WILLIAM – PERKINS, REVERE D. 1994. The Evolution of Grammar: Tense, Aspect and Modality in the Languages of the World. The University of Chicago Press, Chicago–London.
- DÉR CSILLA ILONA 2005. Diskurzusszerveződés és grammatikalizáció – néhány magyar diskurzusjelölő kialakulásáról. Nyelvtudományi Közlemények 102. 247–64.
- DÉR CSILLA ILONA 2008. Grammatikalizáció. Nyelvtudományi Értekezések 158. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- DIESSEL, HOLGER 1999. Demonstratives. Form, Function, and Grammaticalization. John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia.
- HAADER LEA 2003. Az ómagyar kor. Mondattörténet. Az összetett mondat. In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk. 2003. Magyar nyelvtörténet. Osiris Kiadó, Budapest. 500–60.
- HASPELMATH, MARTIN 1999. Why is Grammaticalization irreversible? In: Linguistics 37/6. 1043–68. In: <http://email.eva.mpg.de/~haspelmt/1999irr.pdf>. [Letöltve: 2010. 10. 05.]

- HASPELMATH, MARTIN 2001. Word Classes and Parts of Speech. In: BALTES, PAUL B. – SMELSER, NEIL J. eds. 2001. International Encyclopaedia of the Social and Behavioral Sciences. Pergamon, Amsterdam. 16538–45. In: <http://email.eva.mpg.de/~haspelmt/2001wcl.pdf>. [Letöltve: 2010. 10. 05.]
- HASPELMATH, MARTIN 2002. On Directionality in Language Change with Particular Reference to Grammaticalization. In: <http://email.eva.mpg.de/~haspelmt/Directionality.pdf>. [Letöltve: 2011. 01. 21.]
- HEINE, BERND 2003. Grammaticalization. In: JOSEPH–JANDA eds. 2003: 575–601.
- HOPPER, PAUL J. – TRAUGOTT, ELIZABETH C. 2003. Grammaticalization. Second edition. Cambridge Textbooks in Linguistics. Cambridge University Press, Cambridge.
- JOSEPH, BRIAN D. – JANDA, RICHARD D. eds. 2003. The Handbook of Historical Linguistics. Blackwell Handbooks in Linguistics. Blackwell Publishing, Malden–Oxford–Melbourne–Berlin.
- LACZKÓ KRISZTINA 2006. A magyar névmási rendszer – nyelvtan és funkció. Martin Opitz Kiadó, Budapest.
- LACZKÓ KRISZTINA 2008. A mutató névmási deixisről. In: TOLCSVAI NAGY GÁBOR – LADÁNYI MÁRIA szerk. Általános nyelvészeti Tanulmányok XXII. Akadémiai Kiadó, Budapest. 309–47.
- LADÁNYI MÁRIA 2007. Produktivitás és analógia a szóképzésben: elvek és esetek. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- LEHMANN, CHRISTIAN 2002. Thoughts on Grammaticalization. Second, revised edition. Christian Lehmann, Erfurt.
- TRAUGOTT, ELIZABETH CROSS 1982. From propositional to textual to expressive meanings: some semantic-pragmatic aspects of grammaticalization. In: LEHMANN, WINFRED P. – MALKIEL, YAKOV eds. 1982. Perspectives on Historical Linguistics. John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia. 246–71.
- TRAUGOTT, ELIZABETH CROSS 1995. The Role of the Development of Discourse Markers in a Theory of Grammaticalization. In: <http://www.stanford.edu/~traugott/papers/discourse.pdf>. [Letöltve: 2011. 01. 14.]
- TRAUGOTT, ELIZABETH CROSS 2003. Constructions in Grammaticalization. In: JOSEPH–JANDA eds. 2003: 624–47.

DÖMÖTÖR ÉVA (domotore@yahoo.com)

Demonstrative Pronouns on the Grammaticalization Path

The paper examines the connections between the functions of some demonstrative pronouns, pronominal forms or constructions. The development of the different uses of these linguistic units is accounted for by a theory of grammaticalization applied to the demonstratives. The second half of the paper illustrates the grammaticalization of the demonstratives by placing the various uses of the Hungarian form *azért* along a so-called grammaticalization path, presenting them either as clear stages of the grammaticalization process or as transitional phenomena between these stages.

DÖMÖTÖR, ÉVA